

Alina Filinowicz
Białystok

Mikrotoponimy utworzone od dawnych jednostek miar na Białostocczyźnie

W krajach słowiańskich od wczesnego średniowiecza aż do wprowadzenia systemu metrycznego przy określaniu długości i wielkości powierzchni używano różnych jednostek metrycznych takich jak: włóka, mórg, łan, cal, sznur, pręt, łokieć, staje, sążeń i innych.

K. Moszyński mówiąc o miarach słowiańskich pisze: *Każda miara służyła do czegoś innego. Stopa do odległości przy sadzeniu kartofli, krok do mierzenia oddalenia, łokieć do tkaniny, do drzewa – sążeń nigdy łokieć...*¹

Powstanie i rozpowszechnienie jednostek metrycznych ściśle wiąże się z historią i rozwojem kultury materialnej człowieka oraz społeczno-ekonomicznym rozwojem społeczeństwa. Pierwszym etapem w kształtowaniu się pojęć metrologicznych jest etap antropomorficzny, w którym najważniejszymi jednostkami miar są części ciała człowieka albo odległości między nimi: palec, dłoń, łokieć, rozciągnięte ramiona, stopa, krok, odpowiednie nazwy otrzymały i jednostki miar: piędź, łokieć, sążeń, stopa, krok².

Pochodzenie jednostek długości jest inne niż jednostek powierzchni. Jednostki długości, służące przede wszystkim do mierzenia różnych przedmiotów z otoczenia człowieka, wzorowane są w pierwszym rzędzie na częściach ciała ludzkiego. Jednostki powierzchni zaś służyły głównie do mierzenia pola, przeznaczonego pod uprawę. Dlatego wzorować je można było albo na powierzchni roli, zaoranej przez pewien czas, np. pół dnia lub możliwej do uprawy przy pomocy pewnej ilości koni czy wołów, albo też na

¹ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Kraków 1934, t. II, cz. 1, s. 118.

² J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 156–164.

powierzchni, do której obsiania zbożem potrzebna jest odpowiednia ilość ziarna³.

Leksyka metryczna jest jedną z najstarszych w dziejach historii języka. Jednostki miernicze, narzędzia miernicze, jak i same sposoby mierzenia rozwijały się i udoskonalaly na przestrzeni wielu wieków. Stąd też nazwy gruntów ziemskich i nazwy terenowe utworzone od dawnych jednostek miar mogą informować o przemianach gospodarczych zachodzących w kraju, o stosunkach społecznych, o działalności człowieka na danym terenie, o rozwoju kultury materialnej, o kontaktach handlowych i wymianie towarowej pomiędzy narodami i krajami (w przypadku jednostek metrycznych zapożyczonych)⁴. Nazwy terenowe mówią o języku ludu, który je nadał, noszą w sobie często cechy dialektalne okolicy, w której je zapisano i do której należą⁵.

Podstawą materiałową artykułu są opublikowane nazwy terenowe z obszaru północno-wschodniej Polski zebrane w latach 1961–1970 przez zespół filologów pod kierunkiem prof. Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej, na zlecenie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Urzędzie Rady Ministrów⁶. W prezentacji mikrotoponimów ograniczam się tylko do Białostocczyzny⁷, gdzie do dnia dzisiejszego zachowały się na zwartym obszarze lub wyspowo gwary wschodniosłowiańskie obok zwartego masywu gwar polskich. Rozmieszczenie gwar wschodniosłowiańskich oraz najważniejsze cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne przedstawione są w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*⁸.

W artykule przedstawione zostały nazwy terenowe utworzone od dawnych jednostek metrycznych takich jak: *sznur*, *pręt*, *staje*, *sążeń*. Wybrane jednostki metryczne zakwalifikować można, według podziału K. Skurata⁹, do trzech różnych grup tematycznych: jednostki długości i powierzchni pochodzące od przyrządów mierniczych – *sznur*, *pręt*; jednostki długości

³ E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936, s. 1.

⁴ К. У. Скурят, *Дайнія беларускія меры*, Мінск 1974, с. 3–4.

⁵ J. Wiśniewski, *Słownik polskich nazw miejscowych z punktu widzenia historyka*, [w:] „Onomastica” XXVII, 1982, s. 145–146.

⁶ *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski* przygotowany przez N. Barszczewską, J. Głuszkowską, T. Jasińską i E. Smułkową, Warszawa 1992, t. I, II, *Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1995.

⁷ Za Białostocczyznę uważa się obszar między Kanalem Augustowskim na północy, rzeką Bug na południu na odcinku: Niemirów, Mielnik i Drohiczyn, granicą państwową z Białorusią na wschodzie oraz rzekami Netta, Biebrza, Narwia, Ślina, Mienia i Nurcem na zachodzie.

⁸ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, Wrocław 1980, t. II–III pod red. S. Glinki, Wrocław 1988, 1993, t. V–VII pod red. I. Maryniakowej, Warszawa 1995, 1996, 1999.

⁹ К. У. Скурят, *Дайнія...*, с. 9–28.

związane z fizycznymi możliwościami człowieka pokonania pewnej odległości – *staje*; jednostki metryczne o charakterze antropomorficznym – *sążeń*.

W Polsce średniowiecznej do pomiarów gruntów używano narzędzia mierniczego zwanego sznurem. Narzędzie to dało początek jednostce długości zwanej *sznurem*, a następnie jednostce powierzchni. Jako jednostka długości sznur liczył 75 łokci, czyli 10 prętów, tj. 43,2 metry, jako jednostka powierzchni pola – 100 prętów kwadratowych¹⁰. Słowo sznur zostało zapożyczone z języka niemieckiego i poprzez język polski weszło do języka białoruskiego i ukraińskiego¹¹. Później sznurem nazywano wąski, długi pas ziemi, zagon, łąkę, w podobnym znaczeniu termin sznur zachował się po dzień dzisiejszy, zarówno na obszarze Polski jak i Białorusi.

W regionie białostockim zarejestrowano następujące nazwy terenowe utworzone od apelatywu sznur: *Śnury*, gen. *Śnurof*, loc. *Śnurax*: pole, ws Brzozowo-Muzyły, gm. Poświętne; *Śnurk'i*, -of: pole, ws Krusznik, gm. Nowinka; *Śnur'e*, -'ou, -'ax: 1) pole, ws Zastawa, gm. Białowieża, 2) łąka, ws Podolany, gm. Białowieża, 3) łąki, gaj, ws Białowieża; *Śnur'e*, -'ou, -'ax // *Puŭśnurk'i*: zarośla, ws Mięgisze, gm. Bielsk Podlaski; *Śnur'yê*, -'uou, -'uox: pole, kol., ws Bogusze, gm. Sokółka; *Śnurk'iê*, -'a, -'u: pole, ws Wołyńce, gm. Kuźnica; *Śnurove*, -yx, -yx: łąka, ws Izbiszcz, gm. Choroszcz; *Śnurufk'i*, -vek, -ax: łąka: ws Wólka Waniewska, gm. Łapy.

Termin *pręt* ma podobną genezę jak *sznur*, pierwotnie był używany jako narzędzie miernicze, służył m.in. do sprawdzania długości sznura mierniczego, odpowiadał 7,5 łokciom czyli 15 stopom. Z czasem stał się miarą długości wynoszącą ok. 4,5 metra. W XIX wieku znany był pręt kwadratowy stosowany jako jednostka powierzchni gruntów, liczący 18,66 metra kwadratowego¹². Na Białorusi, wyjątkowo często, na pręty mierzono nieduże działki i place w miastach. Według A. Brücknera słowo pręt powstało w epoce prasłowiańskiej i pierwotnie oznaczało 'cienką pałkę, łaskę; pręt wierzbowy do plecienia koszy'¹³.

Oto przykłady zanotowanych nazw z badanego terenu: *Prenty*, -au: 1) łąki, ws Reszkowce, gm. Dąbrowa Białostocka; 2) pole, las, ws Zabrody, gm. Narewka, 3) urocz., las, kol., ws Siemianówka, gm. Narewka; *Dva Prenty*: łąki, ws Jagłowo, gm. Sztabin; *Čšy Prenty*: łąki, ws Jagłowo, gm. Sztabin; *Prentek*, -tka, -tku: laski, pastw., ws Stare Grochy, gm. Poświętne;

¹⁰ J. Szymański, *Nauki potocznicze...*, s. 163–164.

¹¹ A. M. Булыка, *Слоўнік іншамойных слоў*, Мінск 1999, т. 2: М-Я, с. 656.

¹² W. Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1964, t. VI, s. 1476.

¹³ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydanie IX, Warszawa 2000, s. 436.

Prut: 1) łąka, wś Jatwież Duża, gm. Suchowola; 2) łąka, wś Jatwież Wielka, gm. Suchowola; 3) pole, kol., wś Maciesze, gm. Jaświły; *Prutk'i*: pole, łąka, wś i gm. Orla; *Prutkove*, -oho: pastw., wś i gm. Kleszczele. Nazwa miejscowa *Pręty*, gw. Prenty, -oŭ: przys. wsi Siemianówka, gm. Narewka.

Staje – miara ta określała pewną odległość pola, po zaoraniu której oracz *stawał* i robił nawrót aby zaorać dalszą taką przestrzeń. W związku z tym jednostka *staje* powstała prawdopodobnie od czynności, od czasownika *stać*. W niektórych rejonach Polski *staje* obejmowały od 50 do 60 kroków albo 20 prętów, czyli 300 stóp, tj. 100 kroków dużych¹⁴. Jednostka ta związana jest z systemem mierzenia ziemi uprawnej, ilością pracy ludzkiej i zależała od fizycznych możliwości człowieka – pokonania w ciągu dnia pewnej odległości. Na badanym terenie odnotowano dwa mikrotoponimy utworzone od tej jednostki: *Stajni*, -jaŭ, -jax: łąka, wś Bielewicz, gm. Gródek; *Stajki*, -of: pole, wś Mierzwin Mały, gm. Wysoki.

Słowo *sążeń* powstało od czasownika *sięgać* i początkowo określało odległość pomiędzy końcami palców rozpostartych poziomo rąk. Później, jako jednostka długości *sążeń* znany był w wielu językach słowiańskich, np.: w języku polskim, białoruskim, rosyjskim, ukraińskim, czeskim, bułgarskim, górno- i dolnołużyckim, był równy 3 łokciom albo 6 stopom.

Na Białostocczyźnie zarejestrowano tylko jeden mikrotoponim w liczbie mnogiej – *Sążn'i* określający nazwę łąki we wsi Oleksin, gm. Brańsk.

Nazwy terenowe utworzone od jednostek metrycznych typu: sznur, pręt, staje, sążeń występują na całym badanym obszarze. Zarejestrowano je zarówno w północnej części Białostocczyzny, np.: *Śńurk'i* w gminie Kuźnica Białostocka, jak i na południu – *Prutk'ove* w gm. Kleszczele, czy *Sążn'i* w gm. Brańsk.

Wyżej wymienione mikrotoponimy są zróżnicowane pod względem językowym. Obok nazw terenowych o brzmieniu polskim odnotowano nazwy wschodniosłowiańskie. Wymowa fonetyczna uzależniona jest od występujących w danym rejonie gwar polskich lub wschodniosłowiańskich.

Mikrotoponimy *Śńur'e*, *Prut*, *Prutk'i*, *Prutkove*, *Stajni* grupują się we wschodniej części badanego terenu, a więc na obszarze gwar białoruskich i przejściowych białorusko-ukraińskich. Mikrotoponimy *Śnury*, *Śńurk'i*, *Dwa Prenty*, *Prentek*, *Stajki* notowano w gminach leżących wzdłuż zachodniej granicy zasięgu gwar wschodniosłowiańskich i dalej na obszarze gwar mazowieckich¹⁵.

¹⁴ J. Karłowicz, *Słownik języka polskiego*, Kraków 1906, t. VI, s. 383–384.

¹⁵ *Atlas gwar...*, t. I, s. 123. Główne linie podziału fonetycznego badanych dialektów Białostocczyzny.

Nazwę terenową w brzmieniu *Šnurk'ie* poświadczono w gminie Kuźnica Białostocka¹⁶.

Wschodniosłowiańskim odpowiednikiem polskiego apelatytu *pręt* w gwarach Białostoczczyzny jest *prut* oraz utworzone od niego mikrotoponimy *Prut*, *Prutk'i*, *Prutkove*, por. również białoruski apelatyt *npym* i nazwy terenowe: *Прым*, *Прымк'і*¹⁷.

Wschodniosłowiańską końcówkę *-i* w mianowniku liczby mnogiej, w miejscu polskiej końcówki *-e*, ma mikrotoponim *Sqžn'i* zanotowany koło Brańska.

Wpływem gwar wschodniosłowiańskich można tłumaczyć formę genetywu l.mn. z końcówką *-of* (*Šnurof*, *Šnurkof*), analogicznie do fleksji białoruskiej *-oŭ*, *-aŭ*.

Pod względem strukturalnym przedstawione wyżej mikrotoponimy możemy podzielić na nazwy proste i nazwy złożone. W obrębie nazw prostych wydzielimy nazwy równe apelatytom, występujące w formie liczby pojedynczej: *Prut*, *Prentek* lub liczby mnogiej: *Šnury*, *Prenty*, *Sqžn'i*, *Stajk'i* oraz inne formacje: *Prutkove*, *Puŭšnurk'i*. Do nazw złożonych przypiszemy mikrotoponimy *Dva Prenty*, *Čšy Prenty*.

Dawne jednostki długości i powierzchni służyły głównie do mierzenia pola. Stąd też i dzisiejsze nazwy terenowe utworzone od tych jednostek oznaczają obiekty będące nazwami pól i łąk.

Nazwy terenowe utworzone od dawnych jednostek metrycznych znane są również na obszarze Białorusi np.: *Шнур* (rejon iujewski obwodu grodzieńskiego), *Шнур'ы* (rejon smorgoński obwodu grodzieńskiego), *Шнур'э* (rejon prużański obwodu brzeskiego), *Прым* (rejon kamieniecki obwodu brzeskiego), *Прымк'і* (rejon łagojski obwodu mińskiego)¹⁸, podobnie jak i na Białostoczczyźnie są nazwami pól i łąk.

¹⁶ Na Białostoczczyźnie akcentowaną końcówkę *-e*, *-ie* w wyrazach pospolitych (*hurk'e*, *vaŭk'e*, *stoh'ie*) i nazwach terenowych typu: *Šnurk'ie* mają rzeczowniki liczby mnogiej rodzaju męskiego z tematem na spółgłoskę tylnojęzykową. Kończą *-e* to kontynuant dawnej końcówki *-ě*, przeniesionej z tematów miękkich. Akcentowana końcówka *-e*, *-ie* występuje na zwartym obszarze na północ od rzeki Supraśl oraz w okolicy Białegostoku. Znana jest również na terenie Białorusi w pasie ciągnącym się od Grodna po Bobrujsk i na południe od Mińska. Porównaj mapę nr 95 w Dialektologicznym atlasie gwar białoruskich (*Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск 1964).

¹⁷ *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1996, s. 507; I. Я. Яшкін, *Беларускія геаграфічныя назвы*, Мінск 1971, s. 153 oraz *Мікрапанімія Беларусі. Матэрыялы*, Мінск 1974, s. 200.

¹⁸ Podają tu tylko niektóre przykłady wynotowane z pracy *Мікрапанімія Беларусі...*, s. 200, 257, 258.

Brzmienie fonetyczne przedstawionych nazw terenowych zależy od występujących w danym rejonie gwar polskich lub wschodniosłowiańskich. Mikrotoponimy typu *Śnur'e*, *Śnur'yê*, *Prut*, *Prutk'i* grupują się w północnej i wschodniej części badanego terenu, to jest na obszarze gwar białoruskich, zaś nazwy terenowe *Prentek*, *Dva Prenty*, *Čšy Prenty*, *Stajk'i* notowano na obszarze gwar polskich. Mikrotoponimy w brzmieniu fonetycznym *Śnury*, *Śnurk'i*, *Śnurufk'i* charakterystyczne są dla gwar mazurzących. Odnotowano także przykłady wpływów wschodniosłowiańskich w gwarach polskich (końcówka -of w dopełniaczu: *Śnurof*, *Stajkof*) i na odwrót elementów polskich w gwarach wschodniosłowiańskich (nazwa urzędowa *Pręty* i jej gwarowy odpowiednik *Prenty*).

Omówione wyżej mikrotoponimy zaliczę, według założeń klasyfikacji semantycznej ustalonej przez W. Taszyckiego¹⁹ i uzupełnionej o nowsze rozwiązania klasyfikacyjne przez H. Borka²⁰, do nazw terenowych kulturowych. Nazwy kulturowe oznaczają dzieła rąk ludzkich albo urządzenia, instytucje i wytwory kultury społecznej i duchowej.

Chociaż dawne jednostki miar długości i powierzchni wyszły już z użycia to pamięć o nich została zachowana po dzień dzisiejszy w nazwach terenowych.

Warte zbadania są i inne jednostki metryczne, używane dawniej i współcześnie, od których utworzono liczne mikrotoponimy, takie jak: morga, włóka, półwłóka, hektar, metr.

S U M M A R Y

The article discusses micro-topographic names derived from the old metrical units such as: *sznur*, *pręt*, *staje*, *szeń*, that are found in the area of Białystok region. Selected metrical units can be classified into three different thematical groups: units of lenght and area derived from measuring instruments – *sznur*, *pręt*, lenght units related with human physical abilities to move – *staje*, anthropomorphic metrical units – *szeń*.

Meaning of the selected metrical units, derivation and linguistic appurtenance are presented. The work contains geographical location of micro-topographic names in the area and the most important phonetic and morphologic features. Phonetic sound of discussed local names depends on regional polish and east-slavonic dialects. The examples of east-slavonic influence on polish dialects and vice versa – polish elements on byelorussian dialects of Białystok region are indicated.

¹⁹ W. Taszycki, *Słowiańskie nazwy miejscowe. (Ustalenie podziału)*, Kraków 1946.

²⁰ H. Borek, *Nazwy relacyjne w toponimii*, [w:] Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna. Księga referatów, pod red. K. Zierhoffera, Poznań 1988, s. 43–51.